

Василь МАРОЧКО, Ольга МОВЧАН
(м. Київ)

САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В м. КИЄВІ 1932-1933 років

Голод, війни, революції завжди завершувалися трагічними наслідками для розвитку суспільства. Їх невід'ємним супутником була епідемія тифу, збудниками якої виявлялися: порушення санітарних норм, відсутність належного харчування населення та його медичного обслуговування, економічно-господарська руїна, переселення народів, табори полонених, поширення інфекцій різних хвороб тощо.

Дестабілізація соціально-економічних відносин супроводжувалася спалахами висипного та черевного тифу, масовими захворюваннями на дизентерію, туберкульоз легенів. Так було у 1891-1895 рр., коли від голоду потерпало населення південних губерній України, а від тифу кожні 10 осіб на 10 тис. населення. Протягом 1896-1900 рр. помирало 3,8, 1901-1905 рр. 4,8, 1916-1910 рр. 6,9, 1911-1913 рр. семеро, 1919-1923 рр. 183 особи¹. Спалах хвороби припадає на роки революції та її руйнівного завершення. Санітарно-епідеміологічними службами було встановлено, що у 1918-1923 рр. місцевого бактеріального походження висипного тифу на вулицях Києва не існувало, а випадки захворювань з'являлися через інфікування поза містом, тобто від інших його носіїв (бездомних, безпритульних дітей, жебраків тощо). У 1918-1922 р. було зареєстровано 36 тис. хворих на тиф в Україні, а протягом 1919 р. 16,5 тис.² Каталізатором епідемії тифу були голодні роки 1921-1922 рр., а його епіцентром поширення переважно села південних губерній УСРР, які зазнали посухи та масової конфіскації хліба більшовицькими продзагонами. Недорід 1924 р. та локальне голодування сільського населення спричинило зростання кількості хворих на тиф – близько 10 осіб на 10 тис. населення, а в умовах непівської лібералізації, починаючи з 5,2 хворих у 1925 р. до двох хворих у 1928 р. та близько 3-х у 1930 р.³

Протягом 1923-1930 рр. спалахи тифу серед киян вдалося нейтралізувати та навіть ліквідувати, позаяк хворіли «зайшли» особи. Кількість хворих тоді була такою: у 1924 р. 111, у 1925 р. 141, у 1926 р. 64, у 1927 р. 52, у 1928 р. 70, у 1929 р. 79, у 1930 р. 141 особа⁴. Серед хворих на тиф по місту Києву у 1925-1929 рр., особи віком до 14 років становили 9,3%, від 15 до 19 р. 14,6%, від 20 і більше 76,1%⁵.

Ознаки епідемії тифу в Києві почали з'являтися восени 1931 р., коли виникла так звана «куткова епідемія» в районі вулиць Горвіца, Стрілецької, Рейтарської, навколо Єврейського базару. Якщо протягом січня-жовтня було зареєстровано 141 хворого на тиф, то за листопад 66, за грудень 1931 р. 386 хворих. Тиф, починаючи з січня 1932 р., набрав ознак загрозованої епідемії, хоча санітарно-епідеміологічні служби намагалися приборкати його. В січні 1932 р. тифом хворіло 202, в лютому 61, в березні 114, в квітні 42, в травні 218, а протягом другої половини року від 17 до 57 захворювань щомісяця⁶.

Одночасно з висипним тифом поширювалася епідемія черевного тифу, дизентерії, тяжкі форми кишково-шлункових хвороб. Черевний тиф залишався на

вулицях Києва протягом 20-х рр. Десятки тисяч приватних торговельних закладів, дрібних промислових підприємств, особливо в харчовій галузі, не завжди дотримувалися санітарних норм. Матеріали, якими володів міськвідділ охорони здоров'я, свідчили про неухильне збільшення кількості хворих на черевний тиф у Києві протягом другої половини 20-х рр. та особливо на початку 30-х рр., коли сталінська колективізація та політика розкуркулення виштовхувала до міст десятки тисяч бездомних селян, осиротілих дітей. Первісна реєстрація хворих на черевний тиф виявила у 1926 р. 635, у 1927 р. 814, у 1928 р. 832, у 1929 р. 1925, у 1930 р. 1328, у 1931 р. 1639 хворих⁷. Було зазначено, що у 1926 р. на 10 тис. населення черевним тифом хворіло 13, у 1929 р. 29 осіб, а на дизентерію протягом 1925-1931 рр. від однієї до трьох осіб на 10 тис населення⁸. Захворювання черевним тифом та дизентерію набули ознак епідемії. Так, на черевний тиф у 1931 р. страждало 1659 мешканців Києва, а імунізацію пройшли 18246 робітників. На дифтерію хворіло 2729 осіб, а за 9 місяців 1932 р. 1970 осіб. Проти віспи було зроблено 8826 щеплень протягом 1931 р. та 551574 щеплень у 1932 р.⁹

Статистика захворювань на висипний та черевний тиф, дизентерію, скарлатину, якою володіли санітарно-епідеміологічні установи Києва у 1932 р., доводила той факт, що на вулицях міста шаленіла епідемія. Друга половина 1932 р., крім тифу, вирізнялася спалахами малярії: за травень 447, за вересень 246 випадків¹⁰. Захворювань на грип у січні 1932 р. було 10,5 тис., у березні близько 20 тис., у квітні 13 тис., у червні 3,5 тис.¹¹ Серед киян, однак, судячи із книг смерті райзагсів, смертність від грипу була епізодичною, а від тифу, різачки, дизентерії – масовою. Міськвідділом охорони здоров'я було виявлено 835 хворих на висипний тиф у 1932 р., що становило 14,5 особи на 10 тис. населення, тобто більше ніж у 1891-1895 р. По районах міста спалахи захворювань розподілялися так: Куренівський – 16, Петрівський – 87, Лук'янівський – 99, Жовтневий – 86, Святошинський – 6, Січневий – 26, Бульварний – 71, Центральний перший – 105, Центральний другий – 82, Ленінський – 46, Новостроєнський – 78, Сталінський – 29¹². Враховуючи територію поширення тифу, він уразив 239 вулиць та 626 садіб, де було зареєстровано його спалахи. За соціальним станом, серед виявлених 656 хворих на тиф, робітники становили 334, службовці 161, студенти 62, пенсіонери 10, безпритульні 65, а особи до 14 років 14%, від 15 до 19 років 23%, від 20 і старше 63%¹³.

Вже після першого спалаху тифу взимку 1931-1932 рр. Народний комісаріат охорони здоров'я розробив систему заходів попередження епідемії тифу. В центрі уваги санітарних органів опинилися навчальні, лікувальні й соціальні заклади, промислові підприємства і радгоспи, залізниці та вокзали, тобто всі місця масового скупчення людей, що могли стати вогнищами тифу, а також заклади комунально-побутового обслуговування, від роботи яких залежало утримання міста в належному санітарному стані.

13 грудня 1931 р. Наркомздрав'я надіслав директивного листа керівникам сільськогосподарських трестів й інспекторам охорони здоров'я з вказівкою «вжити рішучих заходів, щоб попередити розвиток епідемії по радгоспах». Пропонувалося, по-перше, не допускати скупчення мешканців гуртожитків; по-друге, забезпечувати утримання їх приміщень та громадських місць радгоспів у чистоті;

по-третє, надавати робітникам можливість раз на декаду митися в лазнях, прати та дезінфікувати одяг і постільну білизну. У разі відсутності лазень належало придбати пересувне лазнево-пральне устаткування й обладнати ним спеціальні приміщення, котрі опалювалися та освітлювалися. В радгоспах пропонувалося встановлювати дезінфекційні камери¹⁴.

Аналогічні заходи передбачалися й щодо міських гуртожитків, закладів лікувальних та соціального виховання. В школах впроваджувалися масові огляди учнів для виявлення та санобробки завошивлених. Розпочалося впорядкування шкільних приміщень і покращення їх санітарного стану. Останні мали щоденно прибиратися, а щоб учні й учителі не перебували під час занять одягненими, пропонувалося налагодити в них безперебійне опалення та влаштувати роздягальні з вішалками¹⁵.

Зважаючи, що тиф було завезено безпритульними й жебраками, пропонувалося проводити санобробку вокзалів, залізниць і готельних закладів, особливо для колгоспників, а також ночівель для бездомних, розміщуючи біженців від голоду в карантинах (колекторах). Після санобробки інфекційних хворих їх терміново відправляли до лікарень.

Боротьба з тифом нагадувала театр воєнних дій. В Києві було створено Надзвичайну комісію по боротьбі з антисанітарією та епідеміями, члени якої за участю представників громадськості перевіряли санітарний стан гуртожитків, їдалень, шкіл, житлових будинків, вокзалів, ринків та інших громадських місць. За наслідками обстежень її члени публікували повідомлення в пресі, а по фактах виявлених порушень передавали справи про недбайливе ставлення посадових осіб до утримання комунальних закладів у належному санітарному стані до прокуратури і судових органів¹⁶.

При міському відділі Наркомздоров'я створювалося Епідеміологічне бюро, а при поліклініках – сектори по санітарно-гігієнічній роботі. До їх складу входили лікар-епідеміолог та санітарні лікарі. В Києві порівняно з загальноукраїнським рівнем забезпеченість санітарними й епідеміологічними кадрами була достатньою. У медичних закладах міста працювали 16 лікарів-епідеміологів та 61 санітарний лікар: 14 – харчових, 15 – житлово-комунальних, 12 – промислових і 20 тих, котрі робили щеплення¹⁷. Якщо пересічно по Україні один санітарний лікар мав обслуговувати 30 тис. населення, то у Києві втричі менше – лише 10 тис.¹⁸ Однак в умовах зростання численних епідемій кількість лікарів виявилася недостатньою.

На боротьбу з тифом було мобілізовано всіх медичних працівників, незалежно від фаху й кваліфікації, включаючи вищий та середній персонал, і навіть студентів-медиків. Мобілізованих прикріплювали до окремих державних закладів або кооперативних об'єднань у містах, а в сільській місцевості – до сільськогосподарських комун, артільей, радгоспів і МТС. Зокрема, за підприємствами громадського харчування в Києві було закріплено 95 лікарів, до гуртожитків – 38, а до житлокооперативів – 35. Обов'язки санітарних лікарів їм належало здійснювати за сумісництвом до основної роботи за фахом.

Допомогу лікарям надавали санінспектори – члени санітарної міліції й громадські сануповноважені, обрані в трудових колективах та житлових кооперативах¹⁹.

Надзвичайна санітарна ситуація, що склалася, вимагала максимального напруження і концентрації зусиль санзакладів. З ініціативи головного епідемічного

лікаря республіки О.М. Марзеева у республіці почали засновуватися комплексні санітарні органи, що об'єднували роботу всіх відповідних закладів (пастерівської, малярійної й дезінфекційної станцій та бактеріологічної лабораторії). Серед перших були і три санстанції, організовані до кінця 1932 р. в Києві, й шість – у приміській смузі. Для влаштування інших не вистачало дезінфекційного устаткування, вітчизняне виробництво котрого тільки розгорталось.

Краще обладнувалися санітарним устаткуванням міські санітарні, лікувальні та банно-пральні заклади. В той час, як у Києві в 1932 р. діяло 44 дезінфекційні камери і 8 дезінсекторів, кількість котрих за рік (з 1931 р.) подвоїлася, у селах приміської смуги продовж 1931–1933 р. – лише 3 й 10²⁰.

Стримувала проведення дезінфекційних заходів незабезпеченість лікувальних і санітарних установ транспортними засобами, особливо в селах приміської смуги. За нормативами Наркомату охорони здоров'я ці медичні заклади мали постачатися автомобілями з розрахунку 1 авто на 75 тис. мешканців для госпіталізації інфекційних хворих, 1 – на 150 тис. осіб – для доставки речей на дезінфекцію та 1 – на 200 тис. осіб – для перевезення на санобробку тих, які перебували у побутовому контакті з хворими. Фактично в Києві було лише 2 автомобілі для госпіталізації та один – для транспортування забруднених речей і окремо – осіб з оточення хворих. У селах відповідного транспорту взагалі не було²¹.

Стан санітарної справи не дозволяв повсюдно та систематично здійснювати заходи боротьби з епідемічними захворюваннями. Щодо черевного тифу – проводити поголовне щеплення населення, виявляти бацилоносіїв і хворих на початкових стадіях захворювання, а щодо висипного тифу – застосовувати масову санобробку населення, дезінфекцію й дезінсекцію, а також вчасно виявляти та ліквідувати вогнища захворюваності. Через незабезпеченість лабораторно-технічним устаткуванням робота санітарних закладів, особливо в сільській місцевості, проводилася без належної лабораторної діагностики²².

Програму профілактики і боротьби з тифом не вдавалося реалізувати й через занепад комунального господарства Києва, житлову кризу у місті, а також санітарну неосвіченість населення і низький рівень його культури і матеріального забезпечення. Каналізація була малопотужною, зношеною і спускала стоки до Дніпра без очистки. Там, де каналізації не було, для збирання нечистот використовувалися вигреби, причому непроникливих хронічно не вистачало. Через брак асенізаційних обозів та недостатню ємність міських звалищ сміття й помії вивозилися несвоєчасно. Постійно перебували під загрозою спалаху епідемії робітничі околиці, поблизу яких традиційно влаштовувалися санкціоновані та численні стихійні звалища сміття. Епідемічну небезпеку посилювала відсутність переробки нечистот. Останні звичайно збиралися у глибокі ями, котрі закидалися землею, а сміття, незважаючи на вимогу спалювання або переорювання, зазвичай, залишалося непереробленим. Внаслідок цього звалища перетворювалися на розплідники мух та пацюків, забруднювали підземні води і повітря.

Залишалася нерозв'язаною проблема забезпечення населення комунальними лазнями. Навіть за умови безперервної роботи останніх через їх недостатність кияни могли митися в бані не частіше одного разу на два місяці. Щоправда, окрім комунальних лазень у місті існували нечисленні відомчі. Зокрема, виробничими

душами було обладнано майже дві третини великих промислових підприємств Києва, але лише в чверті з них було встановлено дезінфекційні камери, 15 діяло у 12 комунальних лазнях. Лише в листопаді 1932 р. було збудовано велику центральну міську дезінфекційну станцію, а до того часу діяли меш потужні у двох районах міста. Не більше 4% населення обслуговувала єдина комунальна пральня. Щоправда, для прання спецодягу робітників «Червонопрапорного» заводу було обладнано першу в місті пральню на промисловому виробництві. З осені 1932 р. розпочалося припинення роботи лазень через незабезпеченість водою, паливом, дезінфекційними й миючими засобами. Затягувався ремонт двох найбільших лазень Києва – Центральної та Галицької²³.

Якщо у селах більш гостро стояла санітарна проблема водопостачання, то в містах – житлової забезпеченості, особливо для мешканців гуртожитків. Розповсюдженню інфекційних хвороб сприяла житлова щільність та постійні давки у міському транспорті й нескінченних чергах, що стали атрибутом повсякденності в умовах тотального товарного дефіциту і голоду.

Санітарні норми перевезення пасажирів не дотримувалися й на залізничному транспорті. Незважаючи на те, що у 1932 р. в Києві було побудовано кращий у республіці за розмірами та архітектурою залізничний вокзал, через який щоденно проходили до 40 тис. пасажирів, у його приміщеннях і на привокзальній території панувала антисанітарія. Підлогу в залах другого й третього класу мили раз на тиждень, а вбиральні, що завжди були переповнені, взагалі майже не прибирали та невчасно дезінфікували. Не вистачало місць у залі очікування. Тому пасажирів нерідко розташовувалися на брудній підлозі поряд із купами сміття, недокурків, об'їдків. Тісно поруч сиділи селяни зі своїми клукама, робітники з інструментами, жінки з дітьми – здорові й хворі. В приміщенні стояло сперте та задушливе повітря.

Не дотримувалися санітарні норми також у привокзальних закладах громадського харчування і в перукарнях. На кухні їдальні продукти зберігалися разом з одягом та взуттям співробітників, їжа готувалася у неприбраних приміщеннях, а посуд був заржавілим і брудним. Джерелами розповсюдження інфекцій були й привокзальні «осередки санітарії та гігієни» – голярні, де перукарські інструменти й обладнання не стерилізувалися.

За наслідками перевірки санітарного стану Київського вокзалу, проведеного в січні 1932 р., було знято з роботи і притягнуто до кримінальної відповідальності за недотримання санітарного мінімуму на об'єктах транспорту керівництво медично-санітарного управління Південно-Західної залізниці²⁴.

Питання санітарного стану та боротьби з епідеміями не сходили з порядку денного на засіданнях міської ради. Під час їх обговорення висловлювалося занепокоєння з приводу невчасного проведення дезінфекції й дезінсекції студентських і робітничих гуртожитків та санобробки їх мешканців, зауважувалося щодо недбайливого ставлення дирекції багатьох вишів і промислових підприємств до організації віспощеплення. Зверталася увага на численні факти недотримання санітарних норм, виявлені санінспекторами й громадськими контролерами під час рейдів по закладах громадського харчування. Не являли собою виключення і закриті їдальні, створені для спеціального обслуговування працівників окремих підприємств або викладачів та студентів певних навчальних закладів²⁵.

Не було налагоджено санітарну обробку безпритульних. 19 січня Київська комісія з ліквідації безпритульності скаржилася, що «всі дезкамери, до яких надсилали безпритульних (Жовтнева лікарня, Нижній вал 43, Дмитріївські бані), відмовлялися їх приймати»²⁶. Це питання не було розв'язано до квітня місяця²⁷.

Карантин та ночівлі для безпритульних перетворилися на розплідники тифу. Під час обстеження колектору для безпритульних на Вознесенському узвозі, 4, проведеному 19 лютого 1932 р., було виявлено жахливі умови утримання дітей. В акті за наслідками обстеження зазначалося: «Безпритульні в кількості 160 дітей розташовані в двох кімнатах колишнього кінотеатру: одна кімната – балкон, інша – зал для глядача. У приміщеннях немає природного освітлення, воно освітлюється невеликими електричними лампочками, недостатніми для такого приміщення. У передній у вікнах вибито шибки, а у деяких немає і луток. Безпритульні скупчені по темних кутах, роздягнені, босі, брудні, нестрижені, завошивлені. Серед них не проводиться санобробка. Частина безпритульних лежить на брудній підлозі, а для іншої є спільні нари без постільних речей. Повітря таке важке, що не можна дихати. Це утворюється через те, що під сценою кутки забруднені людськими екскрементами (кал і сеча), крім того під стіною є багато сміття. Каналізаційна мережа зіпсована. Значна частина [людей] має вільний вихід на вулицю»²⁸.

5 березня санінспектор міста звернувся до голови міськради Воробйова з клопотанням терміново ліквідувати вогнище висипного тифу у цьому розподільнику, де щодня виявляли хворих на тиф. Він також попередив про небезпеку переведення безпритульних із цього колектора до іншого, також розташованого в центрі міста по вул. Хрещатицькій, 2, що вже розпочалося. Така недалекоглядність загрожувала розповсюдженням тифу²⁹.

26 березня Надзвичайна комісія по боротьбі з антисанітарією та епідеміями ухвалила негайно переселити безпритульних із розподільника на Вознесенському узвозі, котрі затрималися там понад карантинний термін, до дитячого будинку у с. Хабни. Їх місце мали зайняти 200 нових безпритульних та дорослих жебраків, «вилучених» з вулиць Києва 20 березня, що впродовж тижня утримувалися в ізоляторах районних відділків міліції, де не було санітарних пропускників. Після закінчення карантину й санітарної обробки і ці особи мали бути вивезеними за межі Києва: дорослих – до колонії у Ворзелі. Їх перспективи на виживання в приміських закладах були невтішними, позаяк скорочувалося продовольче постачання. Щоб утриманці цього закладу не розбіглися від голоду, було запропоновано посилити його охорону, поновивши пост міліції, знятий наприкінці березня³⁰.

Вилучені з вулиць діти розподілялися поміж закладами охорони здоров'я та освіти, зокрема у віці «до 4 років – потрапляли до ясельних установ та лікарень відділу охорони здоров'я, а старші – до дитячих будинків Наросвіти за межами Києва»³¹. Домовленість про переведення 2.215 вихованців дитячих будинків міста до дитячих закладів губернії президія Київської міської ради уклала з міськрадами Чернігівської, Таращанської, Коростенської, Радомишльської, Малинської, Звенигородської й Сквирської міських рад ще 13 лютого 1932 р.³²

Вилучення безпритульних з вулиць Києва і розгортання профілактичних заходів тимчасово стабілізували санітарну ситуацію у місті та зменшили в лютому і квітні 1932 р. захворюваність на тиф. Але напередодні й після травневих свят, у

зв'язку з прибуттям до Києва великої кількості приїжджих, коли тільки через міський залізничний вокзал щоденно проходило до 70 тис. пасажирів, розпочався новий спалах тифу. В доповідній записці санітарного лікаря Києва до Наркомату охорони здоров'я від 11 травня повідомлялося, що «30 квітня було знято з потягу пасажира хворого на тиф; 1 травня – ще двох хворих пасажирів із діагнозом «тиф», хоча у місті в той день не було зареєстровано жодного випадку тифу. 3 травня – знову двох тифозних пасажирів та 5-го – одного». Всього за першу декаду місяця у місті було зареєстровано 100 випадків захворюваності на тиф, «причому майже всі вони, – за визнанням санітарного лікаря, – були пов'язані або з безпосередніми роз'їздами хворих залізницею, або річковим транспортом, або приїздом до них родичів з різних місць Союзу». Серед вогнищ тифу вказувалися Кам'янець-Подільський, Іркутськ та різні села СРСР. І лише 13 випадків захворюваності були спричинені місцевими контактами під час відвідування киянами громадських місць – кінотеатрів, товкучки та інших.

В зв'язку з новим спалахом захворюваності, спричиненим приїжджими, санітарні органи, за повідомленням санлікаря м. Києва, намагалися вжити «рішучих [профілактичних] заходів як по транспорту (залізничному та водному), так і щодо локалізації вибуху [захворюваності]»³³.

За рішенням міської ради «Про заходи боротьби з висипним тифом» на дільничних лікарів покладалася обов'язок терміново, впродовж доби, повідомляти про кожен випадок цієї хвороби або підозру на неї до епідеміологічного бюро. В той же день до хворих мали надсилатися санітарні лікарі або лікарі-епідеміологи, яким належало не тільки у терміновому порядку госпіталізувати останніх до інфекційного відділення, а й виявити їх побутові зв'язки та здійснити належні профілактичні заходи. Для забезпечення тифозних хворих медичною допомогою було розширено мережу лікарняних ліжок в інфекційних відділеннях.

Оскільки під загрозою тифу у першу чергу опинилися гуртожитки, в цих закладах почали організовуватися ізолятори для підозрілих на цю хворобу і запроваджуватися обов'язкові медичні огляди: періодичні для пожильців та попередні для майбутніх новоселів.

Посилився контроль за проведенням профілактичних заходів в інших закладах спільного користування населення – селянських будинках, готелях, нічліжних будинках, лазнях, клубах, місцях видовищ, їдальнях, дитячих закладах, на транспорті й т. ін. Встановлювалася персональна відповідальність адміністрації промислових підприємств за безперебійну роботу душів на виробництві та періодичну дезінфекцію роздягалень і спецодягу робітників. Зважаючи на те, що основними розплідниками тифу залишалися безпритульні, перед закладами міліції ставилося завдання ліквідації цього явища й боротьби з бездоглядністю. Особи, винні у невиконанні накреслених заходів, підлягали адміністративним покаранням – штрафу до 100 руб., арешту до двох тижнів, примусовій праці на два тижні, оголошенню догани в пресі або ж залученню до судової відповідальності за арт. 293 Кримінального кодексу³⁴.

До осені 1932 р., врешті-решт, вдалося покращити санітарну ситуацію в Києві. Було налагоджено безперебійну роботу лазень. У належному санітарному стані, незважаючи на перенаселеність, утримувалася й більшість гуртожитків.

Однак залишалося ще чимало невирішених проблем, котрі ставили Київ під загрозу поширення епідемії³⁵.

Застосування репресивних заходів мало тимчасовий ефект. Незважаючи на покращення епідеміологічної ситуації влітку, восени спостерігався новий епідемічний спалах, спричинений скороченням фінансування комунальних закладів та посиленням притоку безпритульних до Києва.

Продовольче постачання дитячих будинків різко погіршилося в листопаді 1932 р. внаслідок припинення діяльності Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВК. Через дефіцитність бюджетних коштів вони масово передавалися на утримання шефів – колгоспів, радгоспів і промислових підприємств. Робилися й невдалі спроби переведення дитячих будинків та колоній на самозабезпечення. Причому підсобні господарства цих закладів, у котрих разом працювали викладачі й вихованці, мали сплачувати сільськогосподарський податок нарівні із селянськими господарствами³⁶. І це незважаючи на критичний стан із продовольчим забезпеченням дитячих закладів, що засвідчували численні листи, надіслані до приймальні ВУЦВК від їх керівників, із проханням врятувати дітей від голоду³⁷. Лише в липні 1932 р. РНК УСРР ухвалила постанову про використання виробництва підсобних господарств дитячих закладів для їх матеріально-побутового постачання³⁸, але їх продукції не вистачало.

Діти масово залишали дитячі заклади, блукали селами в пошуках їжі та, ще сподіваючись на допомогу, масово вирушали до міст, об'єднуючись у ватаги прохачів. Якщо в 1931 р. з дитячих будинків втекло 30% дітей, то в 1932 р. – вже 40%³⁹. Впродовж 1932 р. в містах, за неповними даними, виявили 5 тис. безпритульних підлітків⁴⁰. А скільки ж було невиявлених? Гасло влади «Все краще – дітям!» різко дисонувало з реаліями, коли діти масово вимирали від голоду.

Незважаючи на загрозу нового епідемічного спалаху, фінансування міських комунальних закладів скоротилося у зв'язку з дефіцитом міського бюджету, що виник наприкінці року. Банно-пральні заклади перестали регулярно постачатися водою й опаленням, вичерпалися річні запаси мила для них, пропускна спроможність лазень зменшилася на третину. Через брак дезінфекційних засобів, коли у наявності були лише деякі з них, не працювали дезкамери і станції. По декілька місяців затримувалося прання білизни в комунальних пральнях.

В антисанітарному стані перебували готелі та особливо заїжджі двори і «Будинки колективіста». Бруд й антисанітарія панували на транспорті, котрий, як завжди, був переповненим, особливо спеціальні «робітничі» та «колгоспні» поїзди. Не були збудовані пропускники і будинки для заїжджих пасажирів, а їх санобробка не проводилася.

Серйозні труднощі з профілактикою тифу виникли в приміській смузі, де на 70 сіл було лише 4 лазні. Через відсутність необхідного обладнання залишалася нездійсненою й дезінфекція колгоспних та радгоспних гуртожитків⁴¹. Єдиним масовим профілактичним заходом, котрий владі вдалося здійснювати, були облави на безпритульних. Тільки під час двох з них, організованих у ніч з 4 по 5 і з 29 по 30 листопада, з вулиць міста було вилучено 700 осіб без певного місця проживання. Для їх розміщення, зважаючи на брак вільних місць у карантині по Вознесенському узвозу, 4, було відкрито два нових – на вул. Макарівській, 24 й на Нижній

Набережній, 9⁴². Тиф не вдавалося зупинити. Зростала і захворюваність на дизентерію, дифтерію та інші епідемічні захворювання.

Незважаючи на те, що в лікарнях було розгорнуто 750 ліжок для інфекційних хворих, через різке погіршення епідемічної ситуації (десятки госпіталізованих хворих) їх не вистачало. Для організації інфекційного стаціонару було передано міський туберкульозний диспансер і нічний профілакторій (хворих із них переведено до с. Покровка), а для розширення інфекційних відділень у стаціонарах – всі ліжка, зайняті терапевтичними хворими, й частину тих, що призначалися для стоматологічних. Крім того, головлікарі мали щоденно подавати до Епідеміологічного бюро та Інспектури охорони здоров'я міста зведення про ліжка в інфекційних відділеннях, які звільнялися⁴³. Завдяки вжитим заходам у 1932 р. в Києві вдалося госпіталізувати 56,4% хворих на тиф⁴⁴.

9 жовтня було ухвалено нову постанову про заходи боротьби з епідеміями, запровадження котрих мало докорінно покращити санітарну й епідемічну ситуацію в місті та приміській смузі. Пропонувалося посилити контроль з боку органів санітарного догляду, міліції, членів міськради, громадських санітарних інспекторів за участю широкої робітничої громадськості й медпрацівників за виконанням закону про санітарний мінімум і постанов Надзвичайної комісії міськради по боротьбі з антисанітарією та епідеміями, застосовуючи систему штрафів і притягаючи до суду винних у недотриманні санітарних вимог. Встановлювалася персональна відповідальність керівників підприємств та закладів за їх санітарний стан, а керівників комунальних органів – за безперебійну роботу санітарно-технічних засобів.

Пропонувалося впорядкувати санітарний стан міста і залізниць – терміново, впродовж десяти днів, вокзалу й пасажирського рухомого складу, а до кінця року – дворів та вулиць. Зокрема, для очистки останніх передбачалося набрати необхідний штат дворників, за роботою яких встановити нагляд санітарної міліції, та налагодити своєчасний вивіз сміття і нечистот за межі міста.

Спеціальна увага приділялася заходам боротьби з висипним тифом. Надзвичайній комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю доручалося впродовж двох декад ліквідувати безпритульність у межах Києва, а санітарним органам – до Жовтневих свят провести санобробку вогнищ висипного тифу. Щоб призупинити безперешкодний в'їзд до міста хворих на останній, пропонувалося організувати санітарні загороджувальні заони та санітарні пропускники, а для боротьби з ним у селах приміської смуги відрядити 8 дезінфекційних загонів Українського Червоного Хреста й побудувати не менше, як у 50 селах примітивні лазні з дезінсекційними камерами. Масову санобробку киян мала забезпечити міська дезстанція, будівництво котрої завершувалося. Крім того, пропонувалося розширити потужність дезінфекційного пропускника Жовтневої лікарні та організувати новий при одному з райвідділів міліції, а також налагодити безперебійну роботу комунальних лазень, які мали на пільгових умовах обслуговувати школярів і незаможне населення. Зокрема, для першої групи киян належало виокремити 60 тис. квитків у лазні по пільгових цінах (50%-на оплата), а для другої – 30 тис. Висувалися й інші нереалізовані завдання – покращити санітарний стан гуртожитків, заїжджих дворів та „будинків колективіста”, зокрема, провести їх ремонт

і забезпечити паливом та постільною білизною.

Враховуючи недостатню госпіталізацію інфекційних хворих, незважаючи на використання для них 40%-ного лікарняного ліжкового фонду, пропонувалося додатково розгорнути ще 200 ліжок у відповідних відділеннях. Захворюваність на дифтерію мала зупинити масова імунізація школярів – до 50 тис. осіб⁴⁵.

Аналізуючи динаміку захворювань населення Києва на висипний та черевний тиф, малярію, дизентерію, санітарна інспекція міста прогнозувала їх значне поширення протягом 1933 р., позаяк щоденно прибували сотні безпритульних дітей, голодних і виснажених селян Київщини, які були носіями різних хвороб, тому що тривалий час перебували на території голодомору. Містом снували жебраки, а біля крамниць стояли в чергах кияни, контактуючи з хворими. «По ваших крамницях і лавках, у яких продають напірники, – повідомляв Укркондоб'єднання 9 січня 1933 р. санітарний лікар м.Києва, – останніми часами спостерігаються великі черги й скупчення громадян, що у зв'язку з загрозою висипного тифу створює велику небезпеку щодо поширення епідемії»⁴⁶. Пропонувалося доставляти хліб споживачам до їхніх помешкань, щоб ліквідувати черги.

Партійні органи міста пропонували провести 10-20 січня 1933 р. декадник «профілактики висипного тифу», звертаючи увагу громадськості на «покращення санітарного стану цехів, їдалень, гуртожитків, установ», але не говорили про усунення першопричини соціальної напруги та епідемії тифу в місті – голодомору, потворні форми якого охопили села Київської області та всієї України. Безпритульність дітей спонукала секретаріат міськпарткому негайно «поліпшити санітарний стан колекторів для безпритульних, не пропускаючи їх перевантаження»⁴⁷. Перевірці підлягали гуртожитки, залізниці, камери Бупру районних відділів міліції. «Санінспектура м.Києва просить Вас терміново відрядити до Н.Петрівців лікаря, – звертався 27 січня 1933 р. санінспектор м.Києва до міського відділу охорони здоров'я, – оскільки в цьому селі вже зареєстровано випадки захворювань на висипний тиф. Село має біля 6000 населення, обслуговує його медамбулаторія в складі одної фельдшериці-акушерки, зовсім на обізнаній з клінікою інфекційних захворювань. Беручи до уваги, що це село небезпечне в епідемічному відношенні – санінспектура просить негайно призначити туди на постійну роботу лікаря, бо без цього нема змоги провадити там профілактичні заходи»⁴⁸. В інших селах Київської приміської смуги ситуація також була загрозливою.

Санітарна інспекція м.Києва, яка знаходилася по в.Короленка,29, повідомляла 21 березня 1933 р. міськраду про погіршення ситуації та про «збільшення епідемічних захворювань, зокрема висипного тифу та кишкових інфекцій»: 836 хворих висипним та 2601 черевним тифом, 1057 на дизентерію⁴⁹. «Уже з початку цього 1933 р., – інформувала санінспектура міста, – спостерігається дальший дуже значний зріст кількості захворювань на висипний тиф та замість звичайного сезонного зниження кишкових інфекцій навпаки збільшення щодня кількості захворювань на черевний тиф та поміж дитинства на дизентерію»⁵⁰. Якщо протягом лютого хворіла 61 особа на висипний тиф, то станом на лютий 1933 р. втричі більше – 193 особи. На черевний тиф у 1932 р. хворіла 2601 особа, то протягом березня 1933 р. 39, за березень 1932 р. – 17⁵¹

20 квітня 1933 р. Київська міська рада видала «обов'язкову постанову», яка

мала назву “Про санітарно-профілактичні заходи”. Міська влада заборонила в’їзд до Києва “всім громадянам з інших місць Київської області, що не мають на це спеціального дозволу від РВК, міськради або сільради, що є в місці їх постійного перебування, або свідоцтва про відрядження від державних, кооперативних або громадських підприємств, установ і організацій”⁵². Колгоспники, які приїздили до міста за хлібом, повинні були мати довідку від правління колгоспу, а одноосібники від сільської ради. Їх зобов’язували видавати відрядження та довідки сільських рад, але за виняткової потреби. Без них заборонялося поселяти до готелю, приписувати в місті приїжджих, які мали пройти пункти санітарної обробки та отримати відповідну довідку. На залізницях чергували працівники київської міліції та транспортних відділів ОДПУ, які не пропускали до Києва осіб, що не мали “відповідних дозволів та посвідчень”, а тих, що проникли – виселяли з міста “адмінпорядком”. Ситуація з епідемією тифу, яка проникла на вулиці міста, вимагала від влади радикальних дій, хоча від радикальних методів хлібозаготівлі збільшувалася кількість захворювань на тиф, позаяк жертвами ставали голодні селяни. Газети закликали кожного, хто з’являвся у Києві, відвідати лазню та пройти санобробку.

Для боротьби з тифом лікарі пропонували масову імунізацію населення, санобробку, максимальне використання дезустановок, поширення лазень в місті та особливо в селах приміської смуги, організацію протиепідемічних загонів, стовідсоткову госпіталізацію хворих. Передбачалося терміново провести щеплення 300 тис. селян приміської смуги проти черевного тифу, проти дизентерії 100 тис. осіб, проти скарлатини 40 тис., віспи 150 тис. та провести санобробку 400 тис. осіб⁵³. Для їх здійснення необхідно було виділити 469 тис. крб. , а для приборкання грипу, запалення легенів, профілактики кишково-шлункових захворювань, які виявилися наслідком голодомору та небувалого скупчення людей в місті, вимагали мобілізації 1200 лікарів.

29 квітня 1933 р. голова Київської міськради “т.Биструков” скликав нараду лікарів міста для обрання форм і методів подолання епідемії тифу та інших інфекційних хвороб. На нараду приїхали професори Беренштейн, Стражеско, Зиков, Тартаковський, Губергриц, Свенсен та доктори-інфекціоністи. Слухали питання про розміщення ліжок для хворих тифом на території Жовтневої лікарні. Професор М.Д.Стражеско запропонував для “тифозно хворих” окремий шпиталь, а за інших обставин доводилося переводити лікарню на “висипно-тифозну”⁵⁴. Нарада, незважаючи на умовляння професора Стражеска, визнала Жовтневу лікарню основним колектором для госпіталізації висипного тифу, закрила відділення професорів Стражеска та Губергрица. На думку авторитетного лікаря та вченого М.Д.Стражеска, було б доцільно закрити школи, але його колега Губергриц вважав, що такий крок “викличе відповідне збурення” киян. Основна увага приділялася безпритульним і чергам, які виявилися джерелом поширення тифу. Поліклініки цуралися безпритульних та бездомних дорослих, щоб уникнути проникнення тифу.

Зареєстрованих тифозних хворих вивозили до Пущі Водиці для їх локалізації, але не одразу. Вони знаходилися в місті декілька днів, особливо в районі Межігір’я. Ситуація ускладнювалася влітку. На початку червня 1933 р. санінспектор Іоселевич визнав той факт, що “незважаючи на розгорнену роботу з боку міського відділу

охорони здоров'я та Надзвичайної комісії по боротьбі з антисанітарією та епідеміями щодо профілактики епідзахворювань та боротьби з ними, санітарно-епідемічний стан міста та смуги залишається ще й досі важким, зокрема щодо висипного тифу: січень 88, лютий 177, березень 280, квітень 878, травень 1134”⁵⁵. Серед безпритульних протягом десяти днів травня захворіли на висипний тиф та віспу 79 осіб, а були випадки, коли “забираючи з черг завошивлених у лазні, виявляли і хворих на висипний тиф”. Житлово-комунальний сектор міськради виявляв завошивлених та хворих на висипний і черевний тиф. На 10 червня 1933 р. було імунізовано 255 тис. осіб (85% до плану), проти віспи 55 тис. (35% плану), проти дифтерії 12 тис. (25%), але захворювання на висипний тиф “значно перебільшили цифри минулих років”⁵⁶. Щеплення необхідно було робити на селі, але про селян ніхто не дбав.

28 червня 1933 р. відбулася нарада представників міських медпрацівників та заступника наркома охорони здоров'я Хармадар'яна. Він зазначив, що мало “у нас звернуто увагу і на село, а наш селянин ще не звик до боротьби з висипним тифом, а тому треба нам якнайбільше провадити профілактичну роботу. На селі легше ліквідувати епідемію, ніж в м. Києві, тільки треба до цього підійти не по чиновницькому”⁵⁷. Учасники наради визнали основною причиною поширення тифу наявність черг за хлібом та масову безпритульність дітей. Лікарям бракувало належних засобів для боротьби з тифом. Сподівання на те, що погодні умови обмежать поширення тифу виявилися марними. 26 липня 1933 р., проаналізувавши санітарно-епідеміологічну ситуацію в місті, київська міська санітспектура констатувала, що “починаючи з квітня місяця ц.р., захворювання на висипний тиф щодня збільшуються, приймають характер дуже загрозливої епідемії, охопивши значну частину районів міста та сіл приміської смуги, і не виявляють до цього часу тенденції до зниження, а щодо різачки відмічаються ознаки зростання захворювання”⁵⁸. За перше півріччя 1933 р. на тиф по Києву захворіли 4 тис., на різачку 677, а по селах приміської смуги динаміка захворювань висипним тифом була такою: за січень 17, лютий 16, березень 41, квітень 167, травень 133, червень 183, а за півріччя 557 осіб⁵⁹. Захворювання тифом відбувалося в чергах за комерційним хлібом, тобто в магазинах, у яких селяни та кияни могли купити хліб за комерційними цінами, але санітспектура виявляла та вилучала з черг завошивлених хворих. Обласна надзвичайна комісія по боротьбі з тифом повідомляла 19 серпня 1933 р. про значне захворювання населення по сільрадах приміської смуги.

20 серпня 1933 р. міськрада одержала черговий звіт санітарного інспектора м. Києва, у якому зазначалося, що протягом травня було зареєстровано 1224, червня 1353, липня 1207 хворих на висипний тиф. “Щодо приміської сільської смуги, - наголошувалося у звіті, - то треба констатувати небезпечний стан також і в ній, причому в деяких населених пунктах, що мають найбільші стосунки з Києвом (Бровари, Будаївка, Ірпінь, Буча, Жуляни, Микільська та інші слобідки), ця інфекція являє ухил до епідемічного розвитку. Причиною виникнення захворювань по селах та містах приміської смуги є частинно також безпритульні, що, прямуючи до Києва, залишилися частково й по цих місцях”⁶⁰. Через лазні м. Києва за січень-серпень пройшло понад 1 млн осіб, але епідемія не була подолана, тому

що до міст приходили все нові і нові юрби голодних селян.

Населення міста потерпало від дизентерії, особливо протягом травня-липня 1933 р., коли нею хворіло 1196 осіб, а за липень-жовтень 1932 р. було 973 хворих. На черевний тиф у 1933 р. хворіло 800 мешканців Києва⁶¹, яких було виявлено та зареєстровано, хоча справжня кількість хворих була значно більшою, враховуючи сотні тисяч голодуючих селян Київщини. Для перевезення хворих передбачалося виділення одного авто на 75 тис. осіб, а для вивезення їх речей на 150 тис. населення. Український Червоний Хрест надіслав до трьох стаціонарів м.Києва 72 медсестри та 7 лікарів, які забезпечили санобробку допризовників, влаштували 60 санпостів, а загалом було пропущено через лазні за квартал 1933 р. 32634 особи, пострижено 23916, проведено різних санобстежень 15252, оглянуто 19136 дворів, виявлено 12250 завошивлених осіб, транспортовано 1012 осіб хворих⁶². Санітарні лікарі виявляли квартири по вулиці Фрунзе, Ярославській, Лук'янівській та інших, де були спалахи тифу. Перевірка учнів шкіл показала високу завошивленість – 53%. Центральна залізниця щодня приймала 65 тис. пасажирів, серед яких 10% було завошивлених⁶³.

29 жовтня 1933 р. відбулася загальноміська конференція директорів шкіл та інститутів. На ній говорилося про те, що діти, особливо “декласованого елементу”, переносили тиф “на ногах”, тобто лікувалися дома. Підкреслювалося, що в окремих школах завошивленість учнів становила 40-80%. Надзвичайна санітарна комісія на чолі з головою міськради Биструковим також звертала увагу на катастрофічну ситуацію в школах, тому що учні були носіями тифозних бактерій. Для подолання завошивленості дітей в школах пропонували облаштувати їх душовими, санпропускниками. Санітарний стан студентських гуртожитків також виявився жахливим: перенаселення кімнат, відсутність білизни, ліжок, душових.

Партійні та громадські організації влаштували “рейди-чистки”, тобто перевіряли стан різних закладів та установ. Зокрема, в Сталінському районі було проведено 3 рейди за участю 550 активістів, які обстежили 1616 будинків, 5031 квартиру, 5067 осіб, виявили 31 хворого, 259 завошивлених, 355 забруднених дворів, відправлено до лазень 312 осіб, оштрафовано 245 осіб⁶⁴. Подібні рейди відбувалися в Жовтневому, Петрівському, Ленінському районах, на заводах та фабриках міста. Ненормальний санітарний стан спостерігався в лікарнях, яким бракувало білизни, ковдр, матраців, хірургічних інструментів, лабораторного обладнання. “Хворих харчують незадовільно, – зазначав 23 листопада 1933 р. нарком охорони здоров'я С.Канторович, – навіть хворим на черевний тиф не дають білого хліба. Молочних продуктів бракує. М'яса, жирів майже зовсім не постачають. Паливом на зимовий сезон медичні заклади, як правило, не забезпечені”⁶⁵. Неопалення лікарень було причиною їх закриття.

Місто мало лікарні, досвідчених лікарів, дослідні інститути, кошти, але подолати епідемію тифу не вдалося. Сільські райони були зазвичай без лікарень та санітарних лікарів, а також достатньої кількості амбулаторій. Саме вони мали б спостерігати за санітарним станом сіл. Весною 1933 р. УЧХ підкреслював “недостатнє охоплення” колгоспного села та розгортання медико-санітарних установ. 10 листопада 1933 р. була поширена “Інструкція для сандиктатора, що виїжджає на село”. Посада сандиктатора засвідчувала надзвичайний стан в українських селах. Він

організовував всю протиепідемічну роботу, координував діяльність сільських надзвичайних комісій, розподіляв функції її членів, спрямовував медпрацівників по селах, притягав до відповідальності тих посадових осіб, які не виконували постанов міськради, накладав штраф. На час подолання епідемії висипного тифу заборонили виїзд медпрацівників з села, навіть на один день, без дозволу міської надзвичайної комісії. “Сільські надзвичайні комісії, - зазначалося в “Інструкції, – виділяють десяти-хатників, на яких покладається щоденний обхід усіх хат, виявлення завошивлених, виявлення хворих та негайне оповіщення Надзвичайної Комісії”⁶⁶. Голова сільської ради та медпрацівник персонально відповідали за своєчасне виявлення хворих на тиф. “Сандиктатор, – підкреслювалося в “Інструкції”, – повинен негайно розгорнути роботу лазень та камер, розробити графік роботи з таким розрахунком, щоб в першу чергу проходили санобробку (з обов’язковою стрижкою) школярі, діти дитсадків, мешканці гуртожитків та колгоспники, але з розрахунку, щоб було вимито все село. У небезпечних щодо висипного тифу селах відвідування переводиться похатньо, починаючи з найнебезпечнішого кутка”⁶⁷. Для обстеження сіл Київської приміської смуги були виділені “відповідальні робітники”, а населені пункти розподілені між так званими територіальними куцями: Семиполківський, Броварський, Гоголівський, Слобідський, Бучанський, Шпитківський, Будаївський, Хотівський, Вишгородський. До них направляли санлікарів для “обстеження санітарного стану, перевірки роботи на місцях, виявлення дійсно епідемічного стану кожного села та для вжиття потрібних рішучих протиепідемічних заходів”⁶⁸. Для госпіталізації хворих на тиф передбачалося відкриття пунктів: в с.Літки на 30 ліжок, Заворичах 50 ліжок, Гоголів 40 ліжок, Семиполках 40 ліжок⁶⁹. На сільські ради кущових штабів покладалася відповідальність за їх забезпечення транспортом, формування по селах надзвичайних трійок у складі голови сільради, секретаря партосередку, медпрацівника. Оголошувався конкурс на кращий колгосп за санітарно-епідемічним станом.

25 листопада 1933 р. відбулося чергове засідання Міської надзвичайної комісії по боротьбі з антисанітарією, на яке були запрошені голови сільських рад приміської смуги – Дарниці, Петропавлівської Борщагівки, В.Димерки, Романівки, Мостища, Жулян, Погребів, Гоголіва, Ірпеня, Требухова. Санінспектор м.Києва Іоселевич назвав дві причини масового захворювання тифом селян приміської смуги: недостатнє забезпечення сіл медперсоналом та відсутність боротьби з тифом. Про голод, дохлу худобу, про трупоїдство – ніхто з учасників наради не говорив. Відсутність палива, мила в сільських лікарнях, гасу по селах – перетворили їх на суцільну темряву і соціальну резервацію. В селах М.Рубежівка, Н.Петрівці, Троєщина, Білогородка, Рожни, Погреби, Требухів були спалахи висипного тифу, особливо в с.Требухів, де протягом жовтня-листопада виявили декілька десятків хворих на тиф⁷⁰. Завошивленість по селах становила 25% мешканців. В с.Жуляни, яке мало 130 хат, завошивлені речі селян пропускали через дезкамеру, а для бані виділили звичайну хату, яка раніше належала “розкуркуленому”. Дітей і дорослих постригли. Епідемія тифу в селі, яка виникла через навалу приїжджих, пішла на спад в с.П.Борщагівка протягом жовтня-листопада хворіло тифом 6 осіб, медперсоналу не було, баня не працювала, дезкамеру не поставили, але за селом доглядали двоє медсестер та лікар із Святошина. Село Мостище, яке мало

101 двір, також не уникло тифу – семеро селян лежало хворих. На підводах їх вивозили до Гостомельської лікарні, але персонал лікарні не знімав хворого і “це доводилося робити виконавцям”. В Ірпені було виявлено 37 хворих на тиф. Голова сільради в с.Требухів говорив так: “Населення в нас понад 5600 душ. За 4 місяці на селі захворіло 63 душі. Лазня працює з серпня місяця 3 рази на тиждень. Утворено бригади, які виявляють хворих, два лектоми і 2 сестри включені в бригади. Лікар приїздить один раз на тиждень, фельдшер буває щодня на кожній з 4 ділень села. Хворих відправляємо в Бровари в лікарню, після чого робимо дезінфекцію одягу й приміщення. Пропустили через лазню 369 душ за місяць та 4679 речей. Дезкамера працює, але часто буває затримка за часом: для камери потрібний час, а часу нема”⁷¹. Факти захворювання тифом було виявлено в с.Романівка, де мешкало 496 осіб, особливо на 4-х хуторах. Спалахи тифу були в Бортичах, Осокорках та Позняках. Голова сільської Великодиммерської сільради Ткаченко повідомив учасників наради, що в селі за три місяці був 31 випадок, а за листопад 11 випадків⁷². Хворих перевозили на підводах до Семиполок та Гоголева. “З перших чисел жовтня, - зазначав голова Гоголівської сільради, - у нас почались захворювання на висипний тиф. При сільраді утворено надзвичайну комісію у складі голови сільради, лікаря і секретаря партосередку. Захворювань більше всього в місцевостях, віддалених від центру, бо центр обслуговувався медперсоналом краще. Всього у нас хворих 25 душ. На кутках, на громадах організовані сандесятники, сануповноважені. Як тільки виявляється захворювання, хворого ізолюють у лікарню, робиться дезінфекція, речі забираються в дезкамеру”⁷³. Баня, якою стала одна з розкуркулених хат, не могла подолати тиф. Протягом року в с.Гоголів було зафіксовано 118 випадків висипного тифу, а через сільську лікарню, яка обслуговувала 12 сіл, пройшло 223 хворих⁷⁴. Присутній на нараді лікар з Броварів Щегловський, який знав ситуацію в селах Требухів, Княжичах, Кухловці, Погребах, висловив особисте враження: “на селі корінного перелому стосовно боротьби з епідемією не видно”⁷⁵. Броварська лікарня протягом двох місяців не мала грошей для харчування хворих, не кажучи про опалення.

Десятки хворих тифом було виявлено в с.Будаївці, хоча для їх доставки до лікарні доводилося чекати декілька днів. До селища Буча входило 12 сільських рад, але боротьба з тифом розпочалася там, де виникали бані, дезкамери. Восени 1933 р. в Бучі хворіло на тиф 13 осіб. Нарада, яка відбулася 25 листопада 1933 р., створила надзвичайну санітарну комісію приміської смуги, кущові штаби, сільські трійки, десятників. Вони мали “репресивні” повноваження, але і відповідали за санітарний стан приміських сіл та подолання епідемії тифу, яка виявилася наслідком голодомору.

Статистика захворювань тифом киян та селян приміської смуги протягом 1932-1933 рр. не вичерпувала всієї кількості хворих, але вона переконливо доводить факт поширення епідемії. В 1933 р. на 10 тис. населення висипним тифом хворіло 9,5, на черевний тиф 19, на скарлатину 32, на дифтерію 32, малярію четверо, а дитяча смертність становила 16,5 осіб на 1000 населення⁷⁶. Захворювання на тиф у 1932 р., якщо брати частоту 10 тис. осіб, становила 14 по висипному та 25 по черевному тифу. Обстеження сіл Дудаївки, Броварів, Гостомеля, В.Диммерки, проведеного санітарними лікарями у 1933 р., показало, що хворих на тиф

було від 3 до 5 селян. В селах було значно менше скупчення людей, а багато селян виїхало до міста.

Смертність від тифу не перевищувала 20% від кількості хворих на цю недугу, а його жертвами, судячи із книг запису смерті загсів, ставали переважно дорослі люди, хоча помирали і діти, особливо безпритульні. Небезпеку становили соціальні скупчення дітей в школах, яслах, дитустановах. В окремих школах Києва завошивленість дітей становила тоді 20% (№3,5,8,27,39,41,77,118), 50% школярів (103,113,107), а в окремих досягла 85%⁷⁷. На 1 вересня припав апогей захворювань тифом. До школи приходили діти, які були інфіковані на селі та вулицях міста, тобто тиф перебував в стадії інкубації. Виявлених хворих повертали додому, але згодом здійснювали санобробку та ізолювали. В листопаді-грудні тиф серед школярів не згасав, а в школах перестали діяти душові, санпункти.

Епідемія тифу, яка тривала в Києві протягом грудня 1931 – першої половини 1934 р., виявилася жахливим наслідком голодомору в Україні. Тиф, дизентерія, різачка, малярія та інші інфекційні хвороби спалахували по селах і містах, у яких масово гинула худоба, а голодні люди вживали дохлих котів, собак, коней, поїдали гризунів, що призводило до кишково-шлункових захворювань. Подолати епідемію тифу протягом 1932-1933 рр., незважаючи на радикальні, але як виявилось, недостатні профілактичні заходи, не вдалося. На Петрівці та Лук'янівці діяло шість стаціонарів для хворих на тиф, а ними переймалися також лікарі Жовтневої та першої Робітничої лікарень, які мали разом 990 ліжок. Хворих на черевний тиф протягом 1932 р. було 2415, у 1933 р. 1235 осіб, а паратиф перенесли у 1932 р. 186 осіб та 96 у 1933 р.⁷⁸ Тиф продовжував забирати життя киян протягом першої половини 1934 р. Так, в Петрівському районі сталося 137 випадків захворювань на тиф, у Жовтневому 111, в Ленінському 91, в Сталінському 35, а загалом 374 хворих⁷⁹. Безпритульних дітей прибирали з вулиць, обмежували проникнення до Києва селян, але тиф скаженів.

Масове захворювання тифом розпочалося восени 1931 р., коли фактично завершилася суцільна колективізація сільського господарства, а протягом січня – квітня 1932 р. він набув виразних ознак епідемії, тобто став наслідком голоду та хлібозаготівлі. Висипний і черевний тиф забирав життя протягом 1933 р., люди також помирали від дизентерії, кишково-шлункових отруєнь, позаяк вживали різні сурогати. Смерть від тифу означала смерть від голоду, тому що його епідемія була викликана жахливими наслідками голодного лихоліття.

---

¹ Державний архів м. Києва (ДА м. Києва). – Ф.Р.- 583. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк.34.

² Там само. – Спр. 67. – Арк.375.

³ Там само. – Спр. 72. – Арк.212.

⁴ Там само. – Спр. 67. – Арк.2.

⁵ Там само. – Арк.279.

- 6 Там само. – Арк.375-376.
- 7 Там само. – Арк.377.
- 8 Там само. – Арк.379.
- 9 Там само. – Арк.134-135.
- 10 Там само. – Спр. 72. – Арк.159.
- 11 Там само. – Спр. 67. – Арк.277.
- 12 Там само. – Арк.279.
- 13 Там само. – Арк.283
- 14 Там само. – Арк. 3.
- 15 Там само. – Ф. Р.-3. – Спр. 104. – Арк. 10, 10 зв.
- 16 Там само. – Ф. Р-583. – Оп. 1. – Спр.67. – Арк. 18.
- 17 Там само. – Спр. 72. – Арк. 145-147.
- 18 Контрольні числа по охороні здоров'я в УСРР на 1933 р. // Профілактична медицина. – Х., 1932. – № 11-12. – С. 27-28.
- 19 ДА м. Києва. – Ф. Р.-583. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 145-147.
- 20 Там само. – Ф. Р-3. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 89-94.
- 21 Там само.
- 22 Контрольні числа по охороні здоров'я в УСРР на 1933 р. – С. 28.
- 23 ДА м. Києва. – Ф. Р.-583. – Оп.1. – Спр. 72. – Арк. 160-162; Спр. 67. – Арк. 130.
- 24 Пролетарська правда. – Київ, 1932. – 4 січня.
- 25 ДА м. Києва. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 556. – Арк. 200 202.
- 26 Там само. – Спр. 67. – Арк. 14.
- 27 Там само. – Спр. 36. – Арк. 48-49.
- 28 Там само. – Спр. 67. – Арк. 38.
- 29 Там само. – Арк. 34-37
- 30 Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 4147. – Арк. 21-24.
- 31 Там само. – Ф. Р.-583. – Оп.1. – Спр. 67. – Арк. 132, 132 зв.
- 32 Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 3900. – Арк. 10.
- 33 Там само. – Ф. Р-583. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 70, 71.
- 34 Там само. – Арк. 95-96.
- 35 Там само. – Арк. 130; Спр. 72. – Арк. 160-162.
- 36 Там само. – Спр. 478. – Арк. 2.
- 37 Колективізація і голод в Україні. 1929-1933. Зб. документів і матеріалів. –К., 1993. – С. 307, 309.
- 38 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 438. – Арк. 151.
- 39 Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 438. – Арк. 68; Спр. 426. – Арк. 27.
- 40 Марочко В.И. Діти – найчисленніші жертви голодомору // Голод 1932-1933 років в Україні. – К., 2003. – С. 564.
- 41 ДА м. Києва. – Ф. Р-583. – Оп. 1. – Спр. 67. Арк. 130; Спр. 72. – Арк. 160-162.
- 42 Там само. – Спр. 67. – Арк. 132, 132 зв.
- 43 Там само. – Спр. 73. – Арк. 114, 114 зв.
- 44 Там само. – Арк. 17.
- 45 Там само. – Спр. 67. – Арк. 127, 129 зв.
- 46 Там само. – Арк.187.
- 47 Там само. – Ф.Р.-3. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк.11.
- 48 Там само. – Ф.Р.- 583. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк.215.
- 49 Там само. – Арк.232.

- 50 Там само.
- 51 Там само.
- 52 Там само. – Арк.261.
- 53 Там само. – Арк.234.
- 54 Там само. – Ф.Р.-3. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк.29.
- 55 Там само.- Ф.Р.- 583. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк.326.
- 56 Там само. – Ф.Р.- 3. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк.88.
- 57 Там само. – Арк.112.
- 58 Там само. – Спр. 67. – Арк.361.
- 59 Там само. – Арк.362.
- 60 Там само. – Арк.386.
- 61 Там само. – Арк.387.
- 62 Там само. – Ф.Р.-3. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк.34-35.
- 63 Там само. – Спр. – Арк.29-33.
- 64 Там само. – Спр. – Арк.17-18.
- 65 Там само. – Спр. 223. – Арк.78.
- 66 Там само. – Ф.Р.-583. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк.438.
- 67 Там само. – Арк.438.
- 68 Там само. – Ф.Р.-3. – Оп. 1. – Спр 105. – Арк.171
- 69 Там само.
- 70 Там само. – Спр. 611. – Арк.168.
- 71 Там само. – Арк.170
- 72 Там само.
- 73 Там само.
- 74 Там само. – Арк.173.
- 75 Там само.
- 76 Там само. – Ф.Р.-583. – Оп. 1. – Спр. 72 . – Арк.89.
- 77 Там само. – Спр. 84. – Арк.298.
- 78 Там само. – Арк.290.
- 79 Там само. – Арк.299.